

Микола Бирук

СТАНОВИЩЕ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ОСТРОГА В ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХVІІІ СТ.

Стаття присвячена вивченню становища єврейського населення Острога в першій третині ХVІІІ ст. Визначено чисельність населення, досліджено функціонування єврейського кагалу в місті, проаналізовано політику власників Острога щодо єврейського населення.

Ключові слова: єврейське населення, Острог, ХVІІІ ст., кагал, інвентарі.

Статья посвящена изучению положения еврейского населения Острога в первой трети ХVІІІ в. Определена численность населения, исследовано функционирование еврейского кагала в городе, проанализирована политика владельцев Острога относительно еврейского населения.

Ключевые слова: еврейское население, Острог, ХVІІІ в., кагал, инвентари.

The article is devoted to the study of position of the Jewish population of Ostroh in first third of the ХVІІІth century. It was determined quantity of population, it was investigated functioning of the Jewish kahal in town, it was analyzed the policy of proprietors of Ostroh concerning the Jewish population.

Key words: jewish population, Ostroh, ХVІІІth century, kahal, inventories.

При дослідженні розвитку міст однією із важливих проблем є вивчення їх населення: чисельності, соціальної структури, а також національного складу. Влада та магнати Речі Посполитої здавна сприяли переселенню іноземців в Польщу, в тому числі й на українські землі. Поряд із українцями в містах проживали поляки, євреї, татари, росіяни та інші національні групи. Іноземці були в основному представниками народів більш розвинених у ремісничому і торговельному відношеннях, ніж місцеве населення. Серед прийшлого міщанства легше було знайти орендарів для панських маєтків. Іноземці не тільки самі дуже швидко збагачувались, а й створювали значні джерела прибутків для власників міст. Національний склад населення Острога в

першій третині XVIII ст. також не був однорідним. Навпаки, в Острозі склалася ситуація, коли відбулося значне зростання єврейського населення, що чисельно почало переважати інші національні групи.

Мета даної статті полягає у характеристиці становища єврейського населення Острога в першій третині XVIII ст. Серед основних дослідницьких завдань вкажемо на наступні: визначення чисельності єврейського населення; з'ясування професійної зайнятості євреїв; дослідження функціонування єврейського кагалу в місті; аналіз політики власників Острога щодо єврейського населення.

Проблема становища єврейського населення Острога в першій третині XVIII ст. в українській історіографії є фактично недослідженою. Певні напрацювання з цієї теми є у польській історіографії. У монографічному дослідженні з історії Острога С. Кардашевича [10] міститься розділ, спеціально присвячений єврейському населенню, проте автор більше акцентує увагу на період XVI-XVII ст.

Вагомий внесок у дослідження єврейського населення всієї Речі Посполитої зробив А. Кажьмерчик. У його праці представлено становище єврейського населення в приватних володіннях у XVI-XVIII ст. [13]. Крім того, автор присвятив окремі статті вивченню безпосередньо острозьких євреїв. У цих розвідках А. Кажьмерчика висвітлюється проблема поділу острозького кагалу в першій половині XVIII ст. та антиєврейське повстання 1726 р. [11; 12].

Джерельною базою для підготовки цієї публікації послуговували документи описово-статистичного характеру, зокрема інвентарні описи Острожчини 1708 [5; 14] та 1724 [9] рр. Інформативні можливості інвентарів дають підстави для вивчення соціально-економічних, історико-демографічних і топографічних питань. У кожному з описів зазначені конкретні відомості щодо кількості оподаткованого населення, про форми і розміри податків, повинності міського населення і селян. В них знаходимо інформацію про соціальну і професійну структуру населення, про стан і розвиток різноманітних господарських комплексів та адміністративних споруд. Варто зазначити, що використані у дослідженні інвентарі 1708 та 1724 рр. є описом лише половини міста Острога і Острозької волості, яка увійшла до складу Острозької ординації, утвореної в 1609 р. князем Янушем Острозьким [10, с. 216-238]. Крім того, для написання статті залучені опубліковані джерела, що містять різнопланову інформацію про життя острозьких євреїв в досліджуваній період [15].

На розвитку Острога в першій третині XVIII ст. негативно позначились події Північної війни. Часті переходи та квартирування військ воюючих сторін у 1706-1707 рр. зумовили руйнування міського гос-

подарства, розорення населення [3, с. 340]. Інвентарний опис 1708 року засвідчує наявність 188 порожніх димів і пляців (місць під забудову) в місті [5, арк. 21].

У досліджуваний період Острог і надалі залишався поділеним на дві частини, які перебували у володінні різних власників. Однією частиною міста (яка після поділу 1603 р. відійшла до Януша Острозького, а з 1609 р. увійшла до складу так званої Острозької ординації) у зазначений період володіла Теофілія-Людвіка Любомирська (померла у 1710 р.). Вона була одружена (з 1682 р.) із Юзефом-Каролем Любомирським (помер у 1703 р.), великим коронним маршалком [10, с. 224-226]. Після смерті Теофілії ординатські володіння отримав її син Олександр-Домінік Любомирський, староста сандомирський. 14 листопада 1720 р. він помер без нащадків і володіння ординації перейшли до його рідної сестри Юзефи-Марії, що вийшла заміж за кн. Павла-Кароля Сангушка, великого литовського маршалка [9, арк. 373]. Таким чином, усі володіння перейшли до кн. Сангушків, які були останніми власниками цілісної Острозької ординації.

Інша частина міста Острога (що колись була власністю Олександра Острозького) з 1690 р. належала великому коронному гетьману Станіславу-Яну Яблоновському. Після смерті С.-Я. Яблоновського у 1702 р. успадкував володіння його старший син Ян-Станіслав, воєвода руський [7, арк. 1]. Ці землі і надалі залишались у держанні родини Яблоновських.

На основі аналізу інвентарних описів 1708 та 1724 рр. можна стверджувати, що на першу третину XVIII ст. припадає період значного зростання кількості єврейського населення в Острозі. Усі осілі будинки в описах поділено на категорії: «доми християнські», «доми жидівські» та «доми вільні». В даному випадку під християнами слід розуміти як українське, так і польське населення міста. Важливим джерелом при дослідженні національного складу населення виступають прізвища та імена людей. Інвентарі фіксують наявність таких єврейських імен: Авраам, Арон, Давид, Ілько, Йозеф, Йось, Лейба, Мошко, Фішко, Шимон, Юда, Янкель тощо.

Таким чином, на 1708 р. із 167 оподаткованих будинків в ординатській частині Острога 109 належало євреям, що становить 65 %. Подібну картину спостерігаємо і у 1724 р., де євреї займали 127 домів із загальної кількості 214. Можна припустити, що у цей період в ординатській частині проживало щонайменше 540 євреїв. На жаль, через брак відомостей про кількість євреїв на іншій частині Острога, не вдається визначити їх загальну чисельність в першій третині XVIII ст.

Відомо, що питома вага євреїв в Острозі залишалася досить висо-

кою і в другій половині XVIII ст. Перепис єврейського населення Речі Посполитої 1765 р. фіксує у місті 415 будинків і 1777 мешканців [2, с. 24-26]. Польський дослідник А. Кажмерчик зазначав, що у XVIII ст. від 1/3 до 3/4 польських євреїв заселяли приватні маєтки, особливо магнатські володіння. Причиною такого зростання чисельності єврейського населення у приватних володіннях було прагнення магнатів збільшити прибутковість своїх володінь, а євреї своєю чергою отримували гарантії безпеки з боку магната [13, с. 7].

Виникнення острозької єврейської общини відноситься до кінця XIV ст. У XV ст. за князя Федора євреї збудували синагогу і школу равинів. Вони займалися в основному торгівлею, ремеслом і лихварством. На початку XVI ст. в Острозі перебував головний єврейський суддя для України [10, с. 118].

За час Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького кількість єврейського населення значно скоротилась: частина його загинула, решта втекла. Як зазначав М. Владимирський-Буданов, у 1653 р. в Острозі було лише 5 єврейських будинків [4, с. 15]. Але поступово в другій половині XVII ст. євреї повертались на території свого колишнього поселення. Саме в цей період в місті відновлено кагал [6, с. 94]. На 1708 р. в Острозі проживали головний суддя [5, арк. 9], равин [5, арк. 8], кагаловий писар [5, арк. 10]. В місті була єврейська школа, синагога, єврейські шпиталь та цвинтар. Варто підкреслити, що євреї були майже повністю міськими жителями. Яскравим прикладом цього є населення містечка Межиріччя. Внаслідок занепаду останнього і перетворення фактично на село, єврейських будинків тут було тільки 5, або 9,3 % від загальної кількості оподаткованих домів, і це при тому, що в сусідньому місті Острозі єврейське населення становило переважно більшість [5, арк. 27-32].

На 1708 р. євреї в основному мешкали на вулиці Жидівській та на її дотичних. Однак, вже спостерігалось певне розселення їх і в інших частинах міста. В цілому, нараховувалось 30 єврейських будинків, побудованих на християнських пляцах, які належали уже кагалу [5, арк. 20]. На 1724 рік ситуація суттєво змінюється, оскільки інвентар засвідчує зростання єврейських будинків на інших вулицях міста. Зокрема, на «вулиці до паркану» – 11 будинків [9, арк. 375зв.], на «вулиці від ринку до Дубенської брами» – 6 [9, арк. 376], на «вулиці Красна гора» – 4 [9, арк. 376зв.], на «вулиці від брами Зарванської» – 14 [9, арк. 377-377зв.] тощо.

Єврейське населення відіграло важливу роль в економічному житті міста. Аналіз прізвищ та імен євреїв в інвентарях 1708 та 1724 рр. засвідчує наявність в Острозі таких спеціальностей єврейських ре-

місників, як кравець, цирульник, коваль, кушнір, різник, пекар, конвісар (спеціаліст із виготовлення речей з олова), скляр, інтролігатор (палітурник), лікар, аптекар. В місті були також єврейські торговці. У власності євреїв на 1724 р. було 6 солодовень, 5 винниць і 2 browарні на Татарській вулиці [9, арк. 380], а також два млини [9, арк. 386].

Повинності євреїв на користь власників міста були такі ж, як і «християн». Чинш від острозьких міщан складав 800 злотих, але він розподілявся окремо між «християнським» та єврейським населенням. У 1708 р. «християни» сплачували 300 злотих, а євреї – 500 [5, арк. 21]. На 1724 р. ситуація змінюється, оскільки зросла грошова рента від єврейського населення, вона становила уже 600 злотих, «християни» ж сплачували 200 [9, арк. 387]. В інвентарних описах також вказується на плечкове від різників, податок за випалювання вапна на Бельмажі. Серед натуральних повинностей зазначалась десятина зернових до замку, тютюнова десятина. Міщани залучалися до виконання шарварків – робіт з ремонту доріг, мостів, гребель, млинів, міських укріплень та інших споруд. На кожного господаря диму покладался обов'язок тримати зброю на випадок військових подій. Обов'язком острожан було сторожування, наймання десятма міщанами гайдука, відрібок двох толок з диму в жнива у хорівському фільварку. Міщанам суворо заборонялося переховувати в себе «блудних» людей, за чим постійно мала слідкувати замкова адміністрація [5, арк. 21-24].

У Речі Посполитій євреї мали власну адміністративно-юридичну організацію з нижчими і вищими органами влади. Кагали (общини) становили нижчу інстанцію загальної організації. У місцях, де євреїв жило небагато, були прикагалки. Для вирішення важливих справ представники від кагалів та прикагалків з'їжджались на єврейські сеймики, які своєю чергою надсилали делегатів на сейм всіх євреїв Речі Посполитої. Найвищою єврейською інстанцією був «Синод чотирьох країн» [6, с. 94].

На початку XVIII ст. острозький кагал зараховувався до ряду головних кагалів Волині. 10 вересня 1705 р. у Полонному проходив єврейський сеймик, де були представники від головних кагалів Волинського воєводства: луцького, володимирського, кременецького, ковельського, дубенського та острозького. Оскільки Острог був поділений на дві частини, які перебували у власності різних родин, то на сеймику в Полонному було два представники від острозького кагалу: Шмуйло Якобович з частини Теофілії Любомирської та Шльома Юдкович з частини Станіслава Яблоновського [1, с. 221-223].

Перебування міста у власності двох родин стало однією із головних проблем функціонування острозького кагалу в першій третині XVIII ст.

Згідно зі звичаєм, що практикувався в Речі Посполитій, кагальна верхівка, як і равин, мали затверджуватися власником міста чи його урядниками, а у випадку Острога – його співвласниками. Саме це і викликало великі суперечки між князями Яблоновськими та Сангушками [11, с. 536].

Потрібно зауважити, що у XVIII ст. єврейські громади були набагато біднішими, ніж у попередні роки. Всередині кагалу мала місце соціальна диференціація та гострі суперечності. Під час сплати поголового податку кагальна верхівка, що займалася розподілом всередині общини, полегшувала собі податковий тягар за рахунок біднішої і безправної частини населення. Немає сумніву, що шляхом певних комбінацій керівники кагалів з метою збагачення привласнювали частину тієї суми, яку вони збирали з членів общини. Щоб стати повноправним членом кагалу, єврей-бідняк мав сплатити досить велику суму вступного. Лише після одержання дозволу він мав право купити або найняти собі житло в єврейській частині міста. Без дозволу общини ніхто не мав права надавати притулок новоприбулому. В іншому випадку йому загрожував високий штраф на користь кагалу [6, с. 94-95].

Досить часто суперечності між євреями в кагалі виникали через грошову заборгованість. Подібного роду конфлікт засвідчує документ за назвою: «Протестація у справі про побиття в кагальному суді» від 5 серпня 1720 р. [15, с. 121-122]. Справу розглядав острозький міський уряд (уряд частини міста, що належала кн. Олександру-Домініку Любомирському, старості сандомирському). Острозький міщанин, торговець Шимон скаржився на Мордуха Рабіновича, равина степанського кагалу. Останній звинуватив Шимона у несплаті боргу і за це його побив. Важливе це джерело й тим, що у ньому згадуються усі судді острозького кагалу на той час: «Ірш, Берків зять; Абрам, Мордухів зять; Ірш, Качин зять; Омелько Рувенський» [15, с. 121].

Розгортання конфлікту як всередині кагалу, так і між співвласниками можна простежити через вибір старших острозького кагалу. У 1722 році розгорілася суперечка між власниками Острога. С. Яблоновський звинувачував П. Сангушка в тому, що зі сторони останнього обрано більше старших. У серпні 1722 року в Острозі працювала комісія на чолі із Каролем Вижицьким (підконюший литовський), яка мала вирішити справи кагалу. Було прийнято рішення обирати однакову кількість старших з обох частин кагалу [11, с. 539]. Зокрема, власник ординатської частини Острога Павло Сангушко 12 квітня 1723 р. у своєму «Універсалі у справі елекції старших в Острозі» наказував, щоб на його частині було чотири старших кагальних, так само, як і на другій частині міста [15, с. 25].

Проте конфлікти на цьому не завершилися. У 1723 р. дійшло до нового загострення. Євреї з частини П. Сангушка не допустили до поховання померлих євреїв із іншої частини (цвинтар знаходився в ординатській частині) [11, с. 540]. Крім того, виникла нова суперечка між власниками Острога, пов'язана із домом молитви Юзефа і Шмуїла Мірлів. 12 квітня 1723 р. Павло-Кароль Сангушко видав привілей, яким забороняв чинити перешкоди людям, які ходили до дому молитви Мірлів. С. Яблоновський виступав проти такого рішення [15, с. 91]. П. Сангушко пропонував також викупити частину Острожчини у Яблоновських, проте безуспішно [11, с. 540-541].

Ще одним доказом протиріч навколо острозького кагалу є «Протестація» 23 червня 1729 р. у Луцьку Петра Гілявського, острозького міщанина з частини Павла Сангушка [15, с. 122-127]. Ця скарга була спрямована проти кн. Яблоновських та їхніх урядників у справі кривд, вчинених євреям. Урядників звинувачували в тому, що вони незаконно ув'язнили Юзефа Мірлю (син острозького купця), скасували елекцію старших євреїв та ув'язнили їх, зруйнували будинок мельника Абля та помешкання інших євреїв з частини кн. Сангушків. Конфлікт, що розгорнувся у 1729 р., призвів до жертв з обох сторін. Напередодні вибору старших кагальних маршалок двору С. Яблоновського Єжи Джюса виставив варту біля синагоги у складі капрала Готфреда і 6 жовнірів. Зі сторони кн. Сангушка прибув ординатський поручник Бернард Вилежинський із своїм військом. Як наслідок, дійшло до стрілянини, в якій загинув Б. Вилежинський та варта С. Яблоновського, за винятком 2 жовнірів [11, с. 541-542].

Результатом усіх суперечок було рішення П. Сангушка про поділ острозького кагалу на дві незалежні частини, що передбачало поділ усіх кагальних податків і боргів порівну. Урядники зі сторони С. Яблоновського були проти такого поділу, оскільки на їх частині проживало менше євреїв і були вони бідніші, ніж на частині П. Сангушка.

Все ж таки, згідно рішення Люблінського трибуналу від 17 липня 1731 р. острозький кагал було поділено. Від цього часу євреї із кожної частини міста мали обирати власних старших кагалу і їм підкорятися. У місті мав бути один спільний равин, проте, за умови необрання спільним рішенням одного, передбачалося почергове надання кандидатур з кожної частини. За крайньої потреби кожна із частин мала обрати свого равина, який керував би своїми євреями і мав відправляти молитви у спільній школі поперемінно тижнями [11, с. 545-546].

Заслуговує на увагу ще одна подія, пов'язана із становищем єврейської громади Острога у досліджуваній період. Про неї йдеться

у «Повідомленні татарського ротмістра Халембека у справі студентського заколоту в Острозі» від 26 серпня 1726 р. [15, с. 231-236]. Сам заколот відбувся 31 липня 1726 р. Ротмістр інформував про переслідування єврейського населення зі сторони учнів єзуїтського колегіуму. Він відзначав, що студенти били євреїв під час «процесії Божого Тіла», вимагали товар за заниженими цінами, чинили руйнування у крамницях, нищили цвинтар, стріляли з вогнепальної зброї по вікнах єврейських будинків, виганяли євреїв із лазні.

Варто зупинитися на окремих випадках. Зокрема, йдучи від костелу до конвікту (школи) студенти дорогою повибивали вікна у єврейських помешканнях, побили двох євреїв; іншого разу група студентів повибивала камінням усі вікна єврейських будинків на Красній Горі; стріляли вночі по вікнах тих будинків, де горіло світло; розбивали надгробки та нищили огорожу на єврейському цвинтарі. Інший випадок: двоє студентів, один – син пана Прилуського, інший – пана Ласковського, разом із своїм інспектором (старшим учнем, який наглядав за наукою менших) прийшли до однієї єврейки і хотіли начебто купити дві пари взуття. Не розплатившись відразу, вони попросили її занести взуття до школи. Коли «крамарка» принесла його та нагадала про гроші, студенти її побили та вигнали [15, с. 233-234].

Питання заколоту намагалися владнати ротмістр татарської хоругви Острозької ординації Халембек та Ігнатівський – один із урядників з частини Станіслава Яблоновського. Вони організовували нічну сторожу в місті, звертались до ректора колегіуму (ректором у 1715-1718, 1724-1730 рр. був Адам Лотинський), але на той час його не було в місті. Ротмістр намагався вирішити справу із віце-регентом конвікту, проте безуспішно. Навпаки, коли ротмістр повертався із конвікту, його зустрів інспектор Волковінський із студентами. Ротмістра звинуватили у підтримці євреїв і він вимушений був втікати та сховатись у своєму будинку. Студенти, намагаючись дістати його, запалили дім. Коли вони все ж зловили ротмістра, то забрали до конвікту і цілу ніч били. Лише полковнику ординації Мішюні вдалося його врятувати [15, с. 235].

Таким чином, можна відзначити, що в першій третині XVIII ст. відбулося значне зростання чисельності єврейського населення в Острозі, яке складало більшість серед міських жителів. Євреї відігравали провідну роль в економічному житті міста, оскільки були власниками більшості господарських об'єктів: солодовень, броварень, винниць та млинів. Перебування двох частин Острога у власності різних родин негативно позначилося на функціонуванні острозького кагалу, що зрештою і призвело до його поділу. Конфлікт, що спричинив поділ

кагалу, виразно засвідчив значну залежність євреїв від адміністрацій власників міст і їх вплив на внутрішні справи кагалу. Привілеї для общин гарантували євреям свободу вибору влади, зберігаючи за власниками міста і їх урядниками право затверджувати вибір старших. На становищі євреїв в місті негативно позначилося повстання студентів єзуїтського колегіуму у 1726 р. Перспективним залишається подальше вивчення функціонування уже поділеного єврейського кагалу у XVIII ст., політики власників Острога щодо єврейського населення.

Джерела та література:

1. Архив Юго-Западной России. – К., 1869. – Ч. V. – Т. I. – 636 с.
2. Архив Юго-Западной России. – К., 1890. – Ч. V. – Т. II. – 1045 с.
3. Бирук М. Соціально-економічний розвиток Острога на початку XVIII ст. / М. Бирук // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Старовижівщина з глибини століть. – Луцьк, 2008. – Вип. 28. – С. 339-344.
4. Владимирський-Буданов М. Передвижение южнорусского населения в эпоху Богдана Хмельницкого / М. Владимирський-Буданов // Киевская старина. – 1888. – Т. XXII. – С. 1-17.
5. Державний історико-культурний заповідник м. Острога. – Відділ фондів. – КН-23871 / ШД 9250.
6. Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. / О. Компан. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 387 с.
7. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів, ф. 103, оп. 1, спр. 6820, арк. 1.
8. Манько М. Дев'ятсотлітній Острог: історико-краєзнавчий нарис / М. Манько. – Острог: [б.в.], 2000. – 52 с.
9. Archiwum Państwowe w Krakowie, zespół Archiwum Sanguszków, sygn. 461, k. 373-393.
10. Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga: Materiały do historii Wołynia / S. Kardaszewicz. – Warszawa; Kraków: W. L. Anczyca i Spółki, 1913. – 186 s.
11. Kaźmierczyk A. Podział kahału ostrogińskiego w pierwszej połowie XVIII wieku / A. Kaźmierczyk // Kwartalnik historii żydów. – 2001. – № 4. – S. 535-548.
12. Kaźmierczyk A. Tumult w Ostrogu w roku 1726 / A. Kaźmierczyk // Biuletyn żydowskiego instytutu historycznego. – 2000. – № 2. – S. 197-206.
13. Kaźmierczyk A. Żydzi w dobrach prywatnych w świetle sądowniczej i administracyjnej praktyki dóbr magnackich w wiekach XVI-XVIII / A. Kaźmierczyk. – Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 2002. – 273 s.
14. Osiałość miasta Ostroga anno 1708 / [wyd. J. Nowicki] // Rocznik Wołyński. – Równe, 1938. – Т. VII. – S. 179-228.
15. Żydzi Polscy 1648-1772: Źródła / [opracow. A. Kaźmierczyk]. – Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 2001. – 298 s.